

DİLÇİLİK

UOT 81; 81`271

MƏHSULDAR NİTQ FƏALİYYƏTİ: DANIŞIQ VƏ YAZI

F.A.ŞİRİYEV

Bakı Dövlət Universiteti
fikratshiriyev@bsu.edu.az

Məqalədə danışiq və yazı haqda maraqlı məsələlər qaldırılır. İnsanın nitq fəaliyyətinin bu iki məhsuldar növünün xüsusiyyətləri, xarakterik cəhətləri və bir-birindən fərqli keyfiyyətləri qabardılır. Danışığın spesifik cəhətləri-yanılmalar, sözburaşmalar və dayanmaların, həmçinin bu zaman baş verən uzunçuluq (taftalogiya) və yığcamlığın (lakonizmin) bir-birini əvəzləməsinin səbəbləri açıqlanır. Fikrin qrafik işarələrlə ötürülmə forması olan yazının qabaqcadan hazırlanması, monoloji qaydada reallaşması, danışığa nisbətən mürəkkəb quruluşa malik olması onun fərqli cəhətləri kimi təqdim olunur. Məqalədə irəli sürülən müddəalar konkret faktlarla əsaslandırılır. Cəmiyyətin inkişafında mühüm amillərdən sayılan danışmaq və yazmaq, həm də hər bir fərdin intellektinin, mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: danışiq, nitq qəlibi, yanılma, taftalogiya, lakonizm, yazı, monoloq, nitq fəaliyyəti

Danışmaq (şifahi nitq yox!) - nitq fəaliyyətinin bir növüdür və şifahi ünsiyyət əsasən onun vasitəsilə reallaşır. Danışiq vaxtı nitqin səslənməsi (ifadəsi) dinləyənin gözü qarşısında əmələ gəlir, nitqin reallaşması, tələffüzü anında yaranır. Buna görə də danışılan nitq (danışiq) ilə yazılı nitqin (şeyrin əzbər deyilməsi, əvvəldən yazılmış mətnin - sənədin, sərəncamın, əmrin, məruzənin və s. oxunması) səslənməsini bir-birindən ciddi ayırmaq lazımdır.

Danışiq zamanı fikir sözü qabaqlayır, bu da özlüyündə müəyyən çətinliklər yaradır. Çünki formalaşmış fikri çatdırmaq üçün beyində dil vasitələrini seçmək lazım gəlir [4, 238]. Bununla danışığın digər özünəməxsusluqları da izah edilə bilər:

- yanılmalar, söz buraxılması, cümlə üzvləri ardıcılığının pozulması;
- müxtəlif fasilələr, başlanğıc üslubun qırılması, onun başqasıyla əvəzlənməsi;
- müxtəlif funksiyalı (tərəddüdü dayanma, daha dəqiq ifadə axtarışı üçün; düşünmə dayanması, fikrin daha dəqiq ifadə olunma variantını tapmaq üçün; vurğulu dayanma, dinləyicilərin danışığa lazımı diqqət yetirməməsinə etiraz

kimi, onları diqqətə cəlb etmək məqsədilə; yeni mövzuya keçidlə bağlı dayanma və s.) dayanmalar.

Danışiq prosesində şifahi deyim yaradan şəxs avtomatik olaraq özünün və dinləyənlərin emosional halına, olduğu vəziyyətə, auditoriyanın xüsusiyyətlərinə uyğun nitq qəliblərindən, tipik söz birləşmələrindən istifadə edir [6, 27]. Məsələn, deyək ki, dərslərin əvvəlində müəllim belə nitq qəlibləri işlədə bilər: *“Salam, əyləşin! Kim iştirak etmir? Dərsə kim hazırdır?”* Yaxud, eyni halda başqa qəliblərdən də istifadə oluna bilər: *“Salam, uşaqlar! Sizin hamınızı bir yerdə görməkdən çox məmnunam. Bu gün havadandır, nədəndir, bilmirəm, maşallah, çox yaxşı görünürsünüz. Ümid edirəm ki, bu dəfə hamınız hazırlıqlısınız.”*

Əlbəttə, bu və ya digər konstruksiyalar konkret şəraitlə, dinləyicilərin səviyyəsi və tərkibi ilə şərtlənən ünsiyyət vəziyyətindən asılıdır. Danışiq zamanı ünsiyyətin xarakterindən asılı olaraq, bütövlükdə və ya ayrı-ayrı mərhələlərdə səsə, tempə, nitqin ucalığına və tonuna diqqət yetirmək tələb olunur.

Maraqlıdır ki, danışiq zamanı çox vaxt əks əlamətlərin-yığcamlığın (lakonizmin) və “uzunçuluğun” (tavrlogiyanın) qovuşması baş verir. Məsələn, deyək ki, müəllim mühazirəni belə də başlaya bilər: *“Bugünkü mühazirənin mövzusu “Nitqin kommunikativ keyfiyyəti”dir”*. Ancaq çox zaman o, mövzunu və mühazirənin məqsədini demək üçün qənaət vasitələrindən az istifadə edir: *“Uşaqlar, heç fikirləşmişiniz ki, yaxşı nəticəsi olan və səmərəli hesab edilə bilən ünsiyyəti nə təmin edir? Yaxşı nitqə hansı tələblər qoyulur? Biz bu gün həmin suallara və elə bu çərçivədə olan digər çox maraqlı məsələlərə cavab axtaracağıq. Beləliklə, bizim bugünkü mühazirəmizin mövzusu “Nitqin kommunikativ keyfiyyəti” adlanır.”* Əslində, buradakı artıqlıq, belə demək olarsa, “uzunçuluq” auditoriyada maraq yaratmaq, diqqət cəlb etmək, dinləyiciləri fəallaşdırmaq, mühazirədə qaldırılacaq məsələlər haqda düşündürmək, bəri başdan tədris materialının praktiki əhəmiyyətini izah etmək məqsədi daşıyır.

Bununla bərabər, danışiq zamanı yığcamlıq da əmələ gəlir. Məsələn, ünsiyyət vaxtı danışan haqqında söhbət gedən məfhumu təkrar deməyə də bilər (həmin sözü artıq hamı bilir); mövzuya aid bəzi komponentləri qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə (məsələn, jest, mimika) və ya lövhədəki, yaxud slayddakı yazılar, sxemlər, cədvəllərlə çatdırıla bilər; nəhayət, danışan dinləyicilərin reaksiyasından vəziyyəti başa düşüb cümləni yekunlaşdırmaya bilər (... *görürəm ki, hər şeyi başa düşdünüz*), demək istədiyi fikri ötürə bilər (...*deməli, bu aydındır, keçək o biri məsələyə*) və s. Beləliklə, yazılı nitqdən fərqli olaraq, danışiq zamanı yığcamlıq (lakonizm) da tavrlogiya kimi öz-özünə yaranır [3, 34].

Məhz ünsiyyət vaxtı yaranan danışiqda, nitqdə danışanın şəxsiyyəti aydınlaşır, yalnız nitq bacarıqları yox, həm də xasiyyəti, intellekti, təhsili, qabiliyyəti, mədəniyyəti və s. bilinir [1, 41]. Nahaqdan deyilməmişdir ki, “Danış, sən kim olduğunu görüm” [2, 17]. Buna görə də danışan öz nitqini səviyyəli, bəlağətli, emosional, ehtiyac olarsa, ifadəli etməlidir. Bu məqsədlə nitqin mövzusunə və həmsöhbətlərə fərdi münasibət bildirməyə imkan verən dil vasitələrindən (1-ci şəxs əvəzlilikləri, modal sözlər, giriş sözləri, cümlə konstruksiyaları

və s.) düzgün istifadə olunmalıdır.

Danışmaq həm dialoq (söhbət, müsahibə) formasında, həm də monoloq (mühazirə, nitq, imtahanda cavab, replika) formasında ola bilər. Ancaq bütün hallarda dialoq forması, dinləyicilərlə danışmaq cəhdi, həmsöhbətləri düşünməyə cəlb etmək marağı, lap monoloq kimi həyata keçirilsə də, yaxşı və əsl danışmaq hesab edilir. Bu məqsədlə müəllif ritorik suallardan istifadə edir, dinləyiciləri nitqin “içinə daxil etmək” üçün “biz” əvəzliyindən istifadə edir (*indi keçək ikinci məsələyə; biz indi bildik ki; və s.*), onları düşünməyə cəlb etmək üçün birbaşa suallar ünvanlayır (*hamıya aydındır?; bəs siz necə düşünüürsüz?; bu barədə fikirləşin...*)

Əlbəttə, danışğın sözsüz (qeyri-verbal) ünsiyyət vasitələri (səs, onun tonu və temبری, jestlər, mimikalar, bədən dili) ilə müşayiət olunmasının vacibliyini də qeyd etmək lazımdır. Onlar danışığa yığcamlıq, təsirlilik, ifadəlilik verir, onu canlandırır və bununla da danışığı daha anlaşılıqlı, yaddaqalan və effektiv edə bilər.

Mövcud vəziyyətdən, mühitdən, ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq danışmaq hazırlıqsız (spontan), qismən hazırlıqlı (yarım-spontan) və tam hazırlıqlı ola bilər. *Spontan janrda* (yaxın adamla, yaxud ailədə edilən söhbət; intervü zamanı suallara cavab; iclasda eksrompt çıxış və s.) nitqin məzmunu, quruluşu və ifadə forması (dil və nitq imkanları) qabaqcadan planlaşdırılmır. *Yarımspontan janrda* isə (işgüzar söhbət, toyda, yaxud yubileydə çıxış, diskussiyanın gedişində və ya debatda çıxış və s.) müəllif qabaqcadan məqsədi formalaşdırır, onun əsas məzmunu və quruluşu haqda düşünə bilər. Əgər deyiləcəklərin məzmunu, quruluşu, ardıcılığı haqda ətraflı düşünüülüb beyində semantik bloklar yaratmış, zəruri materiallar (rəqəmlər, faktlar, sitatlar və s.) düzəldilibsə, *tam hazırlıqlı* nitq bütün üslub (məişət, rəsmi, elmi, publisistik və s.) və formalarda (xahiş, məsləhət, təşəkkür, nitq, iclasda çıxış, mühazirə, şərh, reportaj, imtahanda cavab və s.) reallaşa bilər [7, 75]. Ancaq bu halda müəllif deyəcəklərini əzbərlənməməli, fikrini ifadə etmək üçün dil vasitələrini seçməyi danışmaq zamanına, nitq prosesinə saxlamalıdır, bu isə öz növbəsində müəllifə həm yaradıcılıq imkanları verir, həm də nitqi dinləyicilərin qarşısında spontan yaratmaq, onlarla ünsiyyəti təbii və maraqlı etmək şəraiti yaradır.

Alimlərin hesablamalarına görə, insanın nitq fəaliyyətində danışmaq 30% təşkil edir. Məhz danışmaq insanların məişət, elm (təhsil), istehsalat sahələrində qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir, ona görə də düzgün danışmaq bacarmaq nəinki gündəlik həyatda, həm də peşəkar ünsiyyətdə uğur, fayda, səmərə gətirir.

Yazı (yazılı nitq) - nitq fəaliyyətinin bir növü kimi deyilən fikrin qrafik işarələrlə ötürülməsidir. Nitq fəaliyyəti növü kimi yazının nəticəsi fikrin yazılı ifadəsi (deyilişi), yazılı mətn hesab edilir. Yazı ünsiyyətdə vasitəçilik edir, bu zaman ünsiyyətdə olanlar nəinki bir-birlərini görmür və eşitmirlər, hətta bəzən bir-birlərini heç tanımırlar da. Belə ki, məqalənin, kitabın, şeirin müəllifi bu nitq nümunəsini yaradarkən, onu konkret kiməsə yox, ümumi oxucuya ünvanlayır. Doğrudur, bu halda müəyyən ümumiləşdirmələr olur: uşaqlar üçün şeirlər, böyüklər üçün nağıllar, ali məktəb tələbələrini üçün dərslik və s. Ancaq

bütün hallarda yazılı mətndə ünsiyyət bilavasitə yox, bilavasitə mövcud olur: oxucu mətnin müəllifini görmür, müəllif də öz fikirlərinə, hökmlərinə, qiymətləndirməsinə oxucunun münasibətini müşahidə edə bilmir.

Yazı, bir qayda olaraq hazırlanmış nitqdır. Əlbəttə, burda da müstəsna hallar - qabaqcadan hazırlıq tələb etməyən yazılar, deyək ki, kiçik xatırlatmalar, gündəlik yazıları, şəxsi qeydlər və s. ola bilər. Ancaq yazılı nitqin əsas xüsusiyyəti onun qabaqcadan hazırlanması, dəfələrlə və hərtərəfli düşünülməsi, orada düzəlişlərin edilməsi imkanlarının olmasıdır.

Yazı, bir qayda olaraq, monoloji qaydada reallaşır. Məlumdur ki, monoloq - bir şəxsin nitqidir, onun tərəfindən yaradılan, müəyyən mövzuya həsr edilən və öz hədəfləri olan bir şərhdir [4, 186]. Yazılı monoloq, şifahi monoloqdan fərqli olaraq, vizual qavrayışa hesablanır, oxucunun imkanı olur ki, yazılanları bir neçə dəfə oxusun, məzmunu tədricən dərk etsin, hər sözün, ifadənin üstündə düşünsün.

Yazı, bir qayda olaraq, mürəkkəb tərkibli quruluşa malik olur. Burada məzmunun və fikrin ötürülməsi üçün hər birinin müəyyən rolu olan semantik bloklar olur. Bu semantik blokların düzgün tərtibatının bir variantı abzaslardır, məhz abzas mənə və quruluş baxımından mətnin əsas ideyasını məqsədyönlü ifadə edə bilər. Yazının tərtibatı zamanı müəllif öz hissələrini, əsas məsələni vurğulamağı, nitqin mövzusunə münasibət bildirməyi onu şifahi ifadə etməyin ümidinə saxlamır, düzgün işarələrindən, qrafik vasitələrdən, fərqli şriftlərdən və s. istifadə edir.

Doğrudur, yazıda ünsiyyət birbaşa olmur, bilavasitə mövcud olur, ancaq kitabların, dərsliklərin, məqalələrin müəllifləri də oxucu ilə dialoqa girir, mətnin daxilində ona suallar ünvanlayır, onu düşündürən, fənnə diqqətini, marağını oyadan müxtəlif variantlardan istifadə edirlər (*Məs., "Dilimiz necə olmalıdır ki, bizdən 100 il sonra yaşayanlar da onu asanlıqla anlasınlar, həm də maraqla qarşılasınlar? Dilimizdə tez-tez orfoqrafik dəyişikliklər edə-edə onu pis günə qoymuruqmu? Dilimizin imkanlarından düzgün istifadə edirikmi? və s.*).

Yazı insanın nitq fəaliyyətində cəmi 9% yer tutur. Ancaq məhz yazılı vasitələr-kitablar, sənədlər, şeirlər, dərsliklər, qəzetlər və s.- insanın mədəni-mənəvi dəyərlərinin inkişafında, fikirlərin gələcək nəsillərə ötürülməsində, ictimai təfəkkürün və münasibətlərin formalaşmasında, normaların müəyyənləşməsində həlledici rol oynayır.

Yaxşı yazı vərdişlərinə malik olmaq – insanın bütün həyatı boyu davam edən mürəkkəb, çətin, çoxşaxəli bir prosesdir. Yazıda uğur beyində çox mürəkkəb psixoloji mexanizmlərin yaranması və idarə olunması ilə təmin edilir, nəticədə təfəkkürdə dilin quruluşunu, onun ünsiyyət imkanlarını məharətlə ifadə edə bilən "qüdrətli bir silah yaranır" [5, 287].

Beləliklə, insanın iki mühüm keyfiyyəti-danışmaq və yazmaq onun intellektinin, mədəni səviyyəsinin göstəricisi olmaqla bərabər, həm də cəmiyyətin inkişafında mühüm amillərdən sayılır. Lakin danışdığı kimi yazmaq, yaxud yazdığı kimi danışmaq inkaredilməz qəbahətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədli N.Ə. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 280 s.
2. Əsədov A.İ., Yunan fəlsəfəsindən etüdlər: yunan fəlsəfəsində idealın və reallığın münasibətlərinə dair. Bakı: Təknur, 2008, 92 s.
3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г.. Деловая риторика. М.: Феникс, 2010, 488 с.
4. Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю.. Русский язык. Культура речи. Деловое общение. М.: Кнорус, 2016. 424 с.
5. Голуб И.Б.. Стилистика русского языка. М.: Юрайт, 2019, 484 с.
6. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. СПб.: Питер, 2001, 171 с.
7. Ипполитова Н.А., Князева О.Ю., Савова М.Р. Русский язык и культура речи: учебник. М: Проспект, 2019. 440 с.

ПРОДУКТИВНАЯ РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: ГОВОРЕНИЕ И ПИСЬМО

Ф.А.ШИРИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются интересные вопросы о говорении и письме. Выделены особенности, характеристики и различные качества этих двух продуктивных видов речевой деятельности человека. Особенности говорения - объясняются причины оговорок, пропуски слов, перебивы и наличие пауз, а также сочетание противоположных явлений-избыточной речи (тафтология) и экономное говорение(лаконизм), которые проявляется в этом случае. Отличительные особенности письма, который является формой передачи высказывания с помощью графических знаков, подготовленная речь, монологическое высказывание и имеют более сложную структуру, чем говорения. Автор обосновывает выдвинутых высказываний конкретными фактами. Разговор и письмо, которые являются важными факторами развития общества, также оцениваются как показатель интеллекта и культурного уровня каждого человека.

Ключевые слова: говорение, речевое клише, оговорка, тафтология, лаконизм, письмо, монолог, речевая деятельность

PRODUCTIVE SPEECH ACTIVITY: SPEAKING AND WRITING

F.A.SHIRIEV

SUMMARY

The article discusses entertaining questions (interesting issues) about speaking and writing. The features, characteristics and different qualities of these two productive types of human speech activity are highlighted. Speaking features - explains the reasons for reservations, missing words, interruptions and the presence of pauses, as well as a combination of opposite phenomena - excessive speech (taftogia) and economical speaking (laconicism), which manifests itself in this case. Distinctive features of writing, which is a form of transmission of utterances using graphic signs, prepared speech, monologue utterance and have a more complex structure than speaking. The author substantiates the statements put forward by specific facts. Conversation and writing, which are important factors in the development of society, are also evaluated as an indicator of the intelligence and cultural level of each person.

Keywords: speaking, speech cliché, slip of the tongue, taftology, laconicism, writing, monologue, speech activity